

STARE CRKVE U DIOKLECIJANOVOJ PALAČI I U NEPOSREDNOJ BLIZINI

Uvod

O preobražaju Dioklecijanove palača u pravi napućeni grad svjedoče brojna vrela, ali i mnoge sačuvane predromaničke građevine. Tako Toma Arhiđakon, najpoznatiji i najslavniji splitski kroničar iz 13. st., navodi da su bogatiji doseljeni Salonjani sami sebi gradili kuće, a da su siromašniji stanovali "pod podzemnim svodovima i kriptama" [1]. U podrumima Dioklecijanove palače nema izrazitih tragova tih privremenih stanova, ali su sačuvani ostatci turnjačice za proizvodnju ulja iz ranoga srednjeg vijeka.

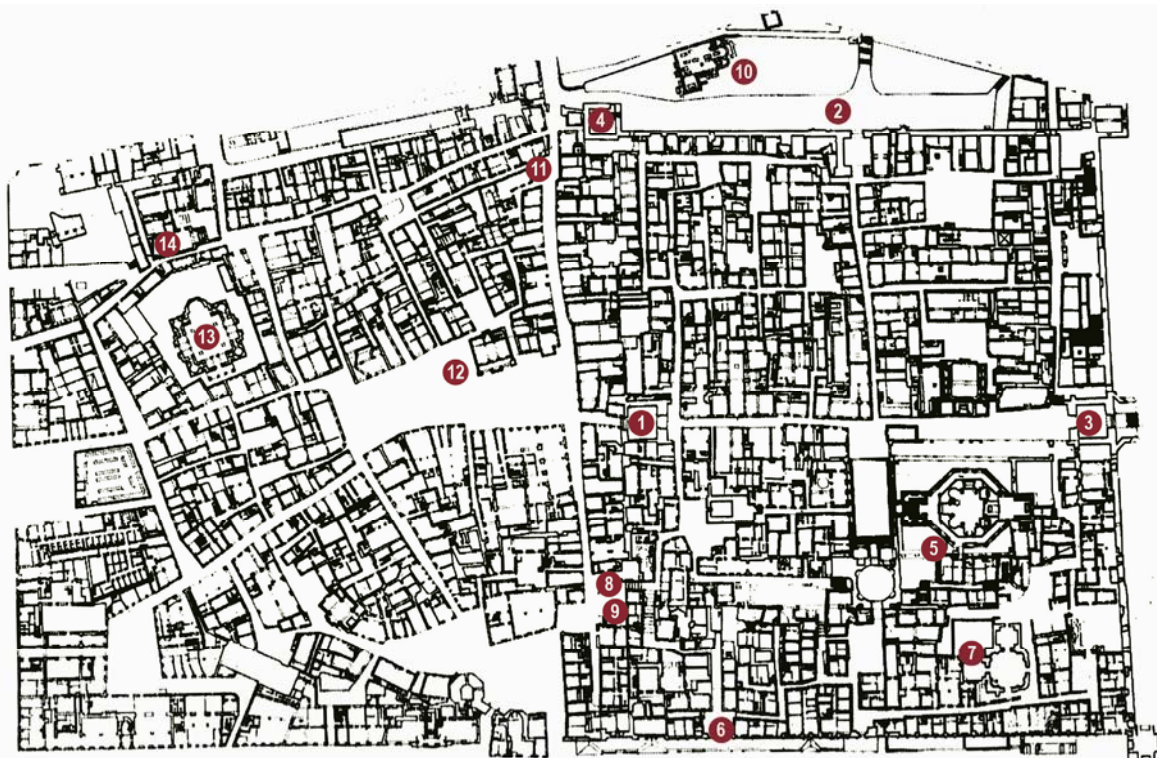
Ipak pravi je preobražaj palače u grad ostvaren gradnjom ranosrednjovjekovnih stambenih kuća čiji su

OLD CHURCHES IN THE DIOCLETIAN'S PALACE AND ITS SURROUNDINGS

Many early-Christian and early-Romanesque churches used to be located in the Diocletian's Palace. Some of them are still there, some exist only as remains and some, although no longer existing, can be traced back through written documents. Out of the existing churches, the best known are ones situated at old town gates, particularly in the west gate zone where we have the Our Lady of Bell Tower Church with one of the oldest bell towers in Dalmatia, and at the north town gate where the St. Martin's Church, featuring the oldest preserved altar rail, still stands. Such churches also existed in other town gate zones, but in corner towers only. As to other churches in the palace, the remains of the St. Michael's Church are still visible at the waterfront side of the palace, while other churches exist through memory only. Concerning the churches situated outside of the palace but within the old town, the most visible remains are those of the Benedictine monastery church which used to stand right next to the north wall of the palace, and which was destroyed in fire in the late 19th century. Remains of another Benedictine church were destroyed in 1938 to make place for construction of an eastern orthodox church, which has never been completed.

tragovi i ostatci pronađeni na mnogim mjestima u staroj gradskoj jezgri, a

velika su rijetkost u europskoj graditeljskoj baštini. Najbolje je sačuvana

Položaj ranokršćanskih i predromaničkih crkava u središtu Splita (1. Gospa od Zvonika, 2. Sv. Martin, 3. Sv. Apolinar i Sv. Leonardo, 4. Sv. Petar „de turre“, 5. Sv. Matija, 6. Sv. Andrija „de fenetris“, 7. Sv. Nikola, 8. Sv. Julijana, 9. Sv. Mihovil, 10. Sv. Eufemija, 11. Sv. Ciprijan, 12. Sv. Lovre, 13. Sv. Marija de Taurello, 14. Sv. Duh)

kuća u Arhiđakonovoj ulici koja je naslonjena na zidove vestibula i stambenoga bloka. Ta uska dvokatnica ima sve značajke predromaničkog graditeljstva – zidana je priklešanim kamenjem te ukrašena karakterističnim lukovima na prizemnim vratima i prozorima prvoga kata. Još je više o ranosrednjovjekovnom graditeljstvu, barem sudeći po sačuvanim fotografijama, svjedočila trokatnica u ulici Ilirske akademije, srušena 1932., čija se bifora prvoga kata s pleternom ornamentikom čuva u Muzeju grada Splita. Nakon II. svjetskog rata srušena je kuća u ulici Dosud, izgrađena u ranom srednjem vijeku unutar antičke dvorane Dioklecijanovog stana. Južno od Dioklecijanovog mauzoleja pronađeni su temelji srednjovjekovnih kuća, a od dobro očuvanih tu su još kuće na Carrarinoj poljani i u Rodrigovoj ulici.

Ulice su antičke palače bile znatno sužene, a glavnim je gradskim trgom postao peristil, negdašnje stupovima uokvireno predvorje pred ulazom u carev stan. Taj se popločeni trg u srednjovjekovnim ispravama naziva trgom Sv. Dujma (*plancatus sancti Domini*).

O životu Splita u ranom srednjem vijeku svjedoče i brojne ranoromaničke crkve. Neke su još sačuvane ili o njima postoje sačuvani tragovi, neke su čak i u uporabi, a za postojanje nekih znamo samo na temelju pisanih tragova i neznatnih očuvanih ostataka. Zanimljivo da ih je najviše bilo u gradskim vratima i kulama i da su u pravilu nastale adaptacijom stražarskih prostorija i hodnika [2].

Sačuvane crkvice u gradskim vratima

Crkva Gospe od Zvonika

Zapadna ili Željezna vrata postala su u srednjem vijeku tijekom širenja grada unutrašnja veza između staroga i novoga dijela, iako su u početku bila osnovni ulaz u grad. Ta su se vrata oblikom podudarala s istočnim

Crkva Gospe od Zvonika

vratima, ali su mnogo bolje očuvana. Posebno su dobro očuvani unutrašnje dvorište i dijelovi osmerokutnih kula s vanjske strane. Po sredini nadvratnika otučen je izvorni kip krilate božice Pobjede (Nike) i na tom je mjestu (vjerojatno u 7. st.) uklesan križ. Crkva Gospe od Zvonika, koja se izvorno zvala Sv. Teodora, podignuta je nad hodnikom iznad unutrašnjeg ulaza Zapadnih vrata. Od stare su se crkve, koja je vjerojatno i starija od svoje predromaničke faze, gotovo u cijelosti sačuvali križno-kupolni svodovi i predromanički zvonik, najstariji u gradu i jedan od najstarijih na Jadranu. Po načinu gradnje i stilskim značajkama spada u 11. st. Ima vitku ali zatvorenu zidnu masu, na kojoj se uz male prozore ističe i po jedna bifora na svakoj strani gornjeg kata, a iznad se toga nalazi niz konzola koje predstavlja prijelazni oblik između predromaničke i romanike [2].

U radovima preuređivanja ove crkvice u malu galeriju u crkvi Gospe od Zvonika, pronađeni su presloženi kao unutarnji okvir gotičkog prozora dijelovi ranoromaničke oltarne pregrede. Likovni ukrasi i sadržaj natpisa na arhitravu i zabatu svjedoče da

se radi o 11. st. Natpis je donatorskog sadržaja i ističe velike zasluge splitskoga načelnika (priora) Furmina (Firmina) i njegovih dviju supruga – Magi i Bite za stanovite radnje vezane uz crkvu (natpis nije cjelovit), vjerojatno vezane uz gradnju ili opremanje. Prior Firmin je inače povijesna ličnost koja se spominje u jednoj ispravi iz 1089., iz vremena kralja Stjepana II. Trpimirovića i nad-

Rekonstrukcija starog izgleda Gospe od Zvonika

biskupa Lovre pa se na tom podatku i određuje nastanak ove crkve. Firmin se po svoj prilici spominje i u glasovitom Supetarskom kartularu, nastalom upravo tih godina. To što se spominju njegove dvije žene svakako ne znači njegovu bigamiju, već samo to da se kao udovac ponovno oženio. Firmin i njegove supruge nose i plemićke oznake (dominus i domina), što znači da su pripadnici sloja koji se nakon raspada bizantske vlasti izborio za samostalnu vlast u primorskim gradovima, kao što je to bio slučaj i u Zadru, Trogiru, Biogradu i dr. [3].

Slika na drvu Gospe od Zvonika

Iz crkve potječe i slika na drvu Gospe od Zvonika koja se danas čuva u riznici katedrale Sv. Dujma, a pretpostavlja se da je djelo majstora raspela iz samostana Sv. Klare i Gospe od Žnjana i još nekih drugih slika te da potječe od splitskog slikara ili škole koja je djelovala krajem 13. stoljeća.

Može se pretpostaviti da su crkvu najprije uredili vojnici-stražari na glavnom gradskom ulazu, jer je kao što se zna Sv. Teodor zaštitnik bizantske vojske i to je vjerojatno bilo tijekom 6. st. i Justinijanove rekonkvizite (ponovnog osvajanja). Crkva je temeljito preuređena u 11. st., kada

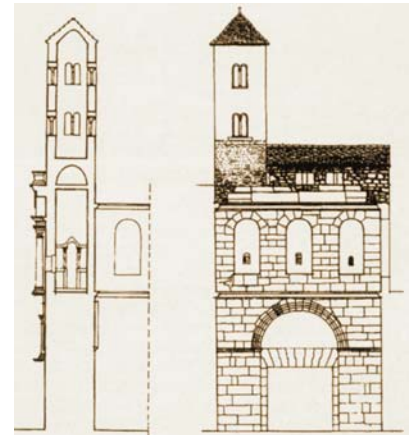
je možda dobila i novoga titulara i novo ime, a za tu je crkvu potom izrađena i spomenuta slika [2], [4], [5].

Žalostno je ipak što je galerija koja nosi ime Gospe od Zvonika, i čiji je znak slavna slika, zatvorena već neko vrijeme iz razloga koje nismo uspjeli dokučiti. Tako je, barem za sada, nemoguće ući u njezinu unutrašnjost.

Crkva Sv. Martina

Nad vanjskim ulazom Sjevernih vrata, koja su se poslije počeli nazivati Zlatnima, do danas je dobro sačuvana adaptirana i uska crkva Sv. Martina. Crkva je uređena u prostoru u kojemu se izvorno nalazila naprava za dizanje rešetkastih vrata i čini se da je prostor u crkvicu preuređivan u više navrata, a najstarija vjerojatno pripada starokršćanskom dobu. Predromaničkoj fazi, vjerojatno čak 9. st., pripada bačvasti svod, oltar u apsidi s uklesanim križem starokršćanskih oznaka i male tranzene (perforirane kamene ploče) postavljene po sredini velikih zazidanih antičkih otvora na južnom zidu. Kasnijoj predromaničkoj fazi iz 11. st. pripada oltarna pregrada, jedina koja je u cijelosti i

u izvornoj funkciji sačuvana u Dalmaciji. Tragovi su zvonika, zapravo njegovi temelji, sačuvani na zapadnoj strani krova.

Rekonstrukcija presjeka i južnog pročelja crkve Sv. Martina

Oltarna je pregrada sačuvana u svom izvornom obliku i na izvornom mjestu te dijeli usku crkvenu lađu svetišta od ostaloga dijela koji je namijenjen vjernicima. Ograda je ranoromaničkih stilskih odlika, a izrađena je u mramoru. Dvije ravne vodoravne kamene grede i trokutasti zabat pred ulazom u svetište nose osmerokutni vitki stupovi s kapitelima. Stupovi

Crkva Sv. Martina iznad Zlatnih vrata

Interijer crkve Sv. Martina s očuvanom oltarnom pregradom

se u donjem dijelu nastavljaju na pilastre na koje se, kada je o drugim oltarnim pregradama riječ, nastavljaju ukrašene kamene ploče (pluteji). To međutim u ovom primjeru nije slučaj. Prazan je prostor do poda crkve u novije vrijeme ispunjen zidovima. Prema likovnim ukrasima (vitice, lozice, grifoni i kuke) te grafijskim

elementima latinskog natpisa može se prepoznati skulptorsko ostvarenje jedne istaknute kamenoklesarske radionice koje je djelovala u Splitu i Trogiru u 2. polovici 11. st.

Iz sadržaja natpisa, koji je uklesan duž gornjega dijela ograde, doznaje se da se crkvi odnosno hramu (*templum*) nalaze predmeti štovanja (pat-

rocinia) u čast Sv. Martina, Bogorodice i pape Sv. Grgura, što znači da se crkva nalazi pod njihovom zaštitom.

O ovoj se slavnoj pregradi crkve Sv. Martina mnogo pisalo, a s njom su se posebno bavili don Frano Bulić, Ljubo Karaman, Željko Rapanić, Dušan Jelovina i mnogi drugi. No danas više nitko ne sumnja da potječe iz 11. st.

Posebna je zanimljivost da crkva ima još jedan natpis na nadvratniku. Taj je tekst pisan rustično, ali je složen u metričkom obliku i vjerojatno su mu kao uzor poslužili stihovi nekoga starokršćanskog pjesnika. U tekstu se spominje neki svećenik Dominik, koji je zaslužan za graditeljske zahvate u crkvi, zapravo za izradu pregradnih zidova (*limites*) i vrata (*portes*).

Iako je crkva 1996. temeljito uređena i obnovljena te bila dostupna posjetiteljima, za nedavnog posjeta nismo u nju mogli ući. Naime uz crkvu je uređen i samostan dominikanski, a ova im skladna crkvice služi kao kapelica. Niti na ponovljeno kucanje nije se nitko javljao. Oduštalimo kada smo na vratima uočili neku stariju obavijest gradskoga vodovoda. To zapravo znači da je ta zanimljiva crkvice već dugo zatvorena. Ako se ne radi o privremenom napuštanju samostana zbog radova s vanjske strane Zlatnih vrata (koja se temeljito obnavljaju), to bi značilo da je i ova crkva nedostupna javnosti, a zna se da je ona svim posjetiteljima bila izuzetno zanimljiva [3], [5], [6].

Inače Zlatna su vrata bila svojim oblikom najviše istaknuta od svih ulaza u palaču. S vanjske su je strane branile dvije osmerokutne kule, a s unutrašnje obrambeno dvorište. Pročelnu su kompoziciju sačinjavale niše sa strane i iznad ulaza te bogato raščlanjene konzole i polukružni lukovi koji su prije bili spojeni. Iznad zida su se sačuvale četiri baze na kojima su, kako se pretpostavlja, nekad stajali kipovi Dioklecijana i ostalih tetarha.

Crkve u gradskim vratima i kulama koje nisu sačuvane.

Ostale crkve u gradskim vratima

Uz ove se dvije crkve u vratima na zapadu i na sjeveru Dioklecijanove palače u izvorima spominju čak dvije crkve u Istočnim vratima koja su se nazivala i Srebrna. Tu su se također prema pisanim izvorima nalazile čak dvije crkve (Sv. Apolinara i Sv. Leonarda), od kojih danas praktički nema nikakvih tragova. Istočna su vrata bila poput Sjevernih, iako nisu bila toliko raščlanjena i ukrašena, zapravo imala su niše, ali bez stupova i lukova. Od dviju osmerokutnih kula sačuvani su donji dijelovi, a unutrašnje je dvorište uglavnom bilo srušeno te djelomice obnovljeno 1952. U srednjem su vijeku ta vrata bila radikalno pregrađena (zvala su se Porta nova), a sredinom 15. st. čak i zazidana, da bi tek u 18. st. bila otvorena manja vrata nešto sjevernije.

S unutrašnje strane ulaza nalazila se sve do 1944. crkva Dušica za koju se pretpostavlja da je bila već spominjana crkva Sv. Apolinara, ali je vjerojatno uklonjena zbog ratnih strada-

nja. No istočna su vrata ponovno otvorena 1953. kada je srušen srednjovjekovni zid.

Od spomenutih crkvica nema, koliko je poznato, nikakvih sačuvani ostataka. Čak se ne zna ni točno mjesto ni gdje su bile smještene, a ni to da li su uopće bile dvije. No njihovi titulari Sv. Apolinar i Sv. Leonardo vrlo su stari sveci. Sv. Apolinar je bio mučenik i borac protiv arijanizma (posebno učenje aleksandrijskog svećenika Arija o Sv. Trojstvu), a postao je zaštitnik grada Ravene nakon bizantsko-gotskog rata (535.-552.) i činjenice da su Ostrogoti skupa sa svojim vladarom Teodorikom Velikim bili preuzeli arijanizam. Sv. Leonardo je rođen u negdašnjoj Galiciji i živio je neposredno prije tih događaja, pa se vjerojatno također isticao u borbi protiv arijanizma.

Nejasno je međutim kome je posvećena crkva Dušica i je li ona zapravo crkva Sv. Apolinara. Vjerojatno je promijenila ime od jednoga zaboravljenoga sveca i bila posvećena Sv. Duhu, a Dušica bi vjerojatno bio neki pučki oblik. To se nekako i slaže jer je jedno od glavnih stajališta

arijanizma bilo negiranje božanske osobe Sv. Duha, a prva je posveta neke crkve toj božanskoj osobi zabilježena upravo u Raveni u 6. st.

Zanimljivo je da je i pokraj Južnih vrata (Mjedenih vrata) postojala crkva Sv. Anastazije, za koju se donedavno vrlo malo znalo. Od nje su sačuvani zidovi romaničke faze i svod prizemlja ranosrednjovjekovnog zvonika [10].

No s tom se crkvom otvara jedno zanimljivo tumačenje na koje smo naišli u jednom nepotpisanom tekstu Međunarodnoga istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek, Motovun-Zagreb

(www.mickas.unizg.hr/ham9-14.doc), gdje se sve crkve na vratima Dioklecijanove palače objašnjavaju činjenicom da su nastale za bizantskog vladanja Splitom i u vrijeme kada je još, prije davanja suglasnosti odbjelim Salonitancima, palača bila u vlasništvu careva koji su nakon Konstantina I. Velikog (oko 280.-337.) bili gorljivi kršćani. Stoga nije slučajno da su titulari tih crkava sveci vojnici (Sv. Teodor i Sv. Martin) ili istaknuti borac protiv arijanizma (Sv. Apolinar). No tom se tumačenju na neki način opire crkva Sv. Anastazije (Stošije) sirmijske mučenice koja se u spomenuti krug nikako ne može svrstati jer nije bila ratnica, a niti se borila protiv arijanizma jer je prije toga stradala u Dioklecijanovim progonima. No i za to anonimni autor ima zanimljivo tumačenje. Sv. Anastazija je bila pokopana u Sirmiju gdje je za nju bila izgrađena i bazilika. No pred naletom barbara njezine su relikvije bile prenesene u crkvu Svetog uskrsnuća (anastasis odnosno anastaza). Na zapadu se to nazivalo Silazak nad pakao i odnosilo se na događaj u kojem je Isus nakon smrti sišao u svijet mrtvih i donio im spasenje. To je postao dio vjerovanja i na Istoku i na Zapadu tijekom 4. st. i u Raveni je kao sjedištu egzarhata postojala takva crkva. Kako su se na zapadu pojam "anastasis" i "Anasta-

Pogled sa zvonika Sv. Duje na unutrašnji prostor Srebrnih vrata gdje su bile crkve Sv. Apolinara i Sv. Leonarda

zija" pomiješali, postojanje je crkve Sv. Anastazije na jednom od vrata Dioklecijanove palače sasvim razumljivo.

Sjeverozapadna kula u kojoj je bila crkva Sv. Petra u kuli

No nisu samo vrata palače bila mjestom adaptiranih crkava. Zna se pouzdano da je u sjeverozapadnoj kuli palače postojala crkva Sv. Petra "de turre". Ta je kula bila teško oštećena, a stradala je i u požaru pa je služila kao skladište. Temeljito je obnovljena 1977. kada joj je u prizemlju obnovljen izvorni križni svod, nad prvim katom vraćena izvorna drvena konstrukcija, a drugi je kat izgrađen

Jugoistočna kula Dioklecijanove palače

prema stanju u 19. st. Jugoistočna kula, smještena na uglu Hrvojeve ulice i Obale hrvatskoga narodnog preporoda, na neki je način također imala crkvenu namjenu jer je u nju bila smještena splitska nadbiskupija koja je svoje prostorije imala i u drugim prostorima jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače. I ova je kula temeljito obnovljena. Prizemlje je do 1968. bilo zasuto, kao i svi podrumski prostori u južnoj četvrtini palače. Nakon istraživanja uređeni su prostori i zidovi, uključujući i uske otvore u zidovima. U istraživanjima su pronađene konzole i udubine za drvene stropove pa je i to obnovljeno. Gornji su katovi bili od ranoga srednjega vijeka u sklopu nadbiskupske palače pa je između prvoga i drugoga kata postojao gotički svod. Poslije se prostor rabio i u stambene svrhe pa je i to obnovljeno. Prvobitni su prostori drugoga kata zbog gotičkoga svoda zazidani, ali im se jasno raspoznaju vanjski obrisi.

Kako ostale kule Dioklecijanove palače nisu sačuvane, osim sjeveroistočne u kojoj pouzdano nije bilo sakralnih sadržaja, može se pretpostaviti da je bilo još takvih adaptiranih crkava u zidinama palače. Vjerojatno je za stražare crkva bila i poticaj i ohrabrenje [1], [10].

Preostale crkve unutar palače

U Dioklecijanovoj palači ima još nekoliko starih crkava, uglavnom sačuvanih u tragovima ili se o njima zna na temelju sačuvanih ili pisanih ostataka. Štoviše nerijetko se pronalaze i nove, a to je i razumljivo jer su i prije naseljavanja prognanika iz Salone stanovnici palače morali negdje zadovoljavati svoje vjerske potrebe, a posvećeno mjesto je služilo i za pokapanje pokojnika.

U prošlom smo napisu istaknuli da u peripteru, vanjskom hodniku katedrale, ima nekoliko predromaničkih sarkofaga, od kojih smo istaknuli sarkofag priora Petra, sina priora

Kuzme, vjerojatno iz 9. st. Na sjeveroistočnoj je strani sarkofag nadbiskupa Martina s kraja 10. st. s pjesnički sročnim latinskim natpisom u pohvalu pokojniku. Uz južnu se stranu katedrale, srednjem vijeku između zidova periptera i zidova temenosa (prostora oko hrama) nalazila mala crkva koja je bila posvećena apostolu i evanđelisti Sv. Mateju (Matiji). Ta je crkva služila kao mauzolej splitskih nadbiskupa, a od nje je sačuvan jedan stup prezbiterija uz nišu na južnom zidu i ostatci bačvastoga svoda.

Južno od Dioklecijanova mauzoleja, na prostoru istočne antičke kupaonice, pronađeni su temelji mnogih ranosrednjovjekovnih kuća, a istočno od mauzoleja otkriveni su i grobovi za koje je uz pomoć radioaktivnog ugljika utvrđeno da potječu iz 918. godine.

Pogled na unutrašnjost crkve Sv. Andrije „de fenestris“

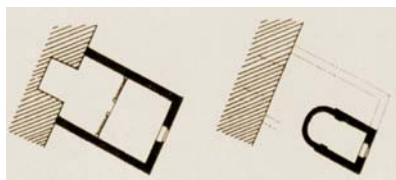
Nekoliko je predromaničkih crkava u južnom dijelu palače nastalo preobrazbom različitih prostora careva stana. Jedna je od soba (kubikula) careve straže preoblikovana u crkvu Sv. Andrije "de fenestris" (latinski fenestra = prozor), dogradnjom pravokutne apside i liturgijskoga namještaja. No prema nekim izvorima [9] ta je crkva mogla biti posvećena i Sv. Duhu. Zapadna križna dvorana blagovaonice postala je crkva Sv. Nikole, a dobila je naziv "de portu"

jer je bila najbliže luci s kojom je bila povezana stubištem kroz podrum-ske prostorije. U toj je crkvi, koja je poslije bila u sklopu negdašnjega samostana klarisa u današnjoj Severovoj ulici, pronađen sarkofag nadbiskupa Ivana, sina Tvrdakova (latinski – Tordacatus), velikoga metropolita i organizatora crkvenih sabora 925. i 928.

Inače u cijelom je prostoru palače pronađeno još mnogo ulomaka liturgijskog namještaja, što upućuje na to da mnoge crkve još nisu pronađene niti utvrđeno njihovo mjesto. Jednoj je od njih pripadao i natpis iz karolinškoga doba, a na njemu se spominju donator Gadua i kipar Dominicus marmurarius [2], [10].

Ostatci apsida Sv. Mihovila na morskoj obali

Tlocrti kasnijega i prvotnog izgleda crkve Sv. Mihovila

Plutej iz crkve Sv. Mihovila

Na južnom su dijelu uz zapadni obrambeni zid, još unutar Dioklecijanove palače iako na tom dijelu zidina odavno nema, u srednjem vijeku izgrađene dvije predromaničke crkve. Starija se zvala Sv. Mihovil na obali ("in ripa maris") jer se nalazila u neposrednoj blizini središnje uvale splitske luke. Tu crkvu povijesna

Natpis na nadvratniku crkve Sv. Julijane

vrela vezuju uz prvoga splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina. Najstariji je dio crkvice (s kraja 7. ili početka 8. st.) mala jednobrodna građevina (6,3 x 4 m) s relativno širokom apsodom koja odražava starokršćansku graditeljsku tradiciju, a podignuta je nekoliko metara zapadno od zida palače. Znatno poslije, vjerojatno u 10. st., crkva je proširena i produljena sve do obrambenoga zida. Iz tog su razdoblja sačuvani ulomci oltarne pregrade, s križevima, palnama i pletrom, koji se danas čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Crkva se inače prvi put spominje 1085. kada je nadbiskup Lovre ustupa samostanu Sv. Stjepana. Od izvorne je građevine sačuvana apsida i sjeverni zid do gotovo metar visine. Sadašnji oblik te apsida, s kapitelima u stilu cvjetne gotike, potječe iz 15. st. Restaurirana je 1979. godine

Samo nekoliko metara sjevernije, također uz vanjski zapadni zid bila je izgrađena crkva Sv. Julijane. Bila je jednobrodnog tlocrta i imala je polukružnu apsidu koja je ostala sačuvana u punoj visini u unutrašnjosti današnje stambene kuće na dnu Marulićeve ulice, iako skrivena pogledima uličnih prolaznika.

O toj crkvi svjedoči i donatorski natpis koji je pronađen na jednom marmornom nadvratniku, a čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu. Uz taj su latinski natpis uklesana tri kri-

ža i dvostruki niz arkadica na gornjem rubu. Cjelovito sačuvani tekst donosi podatak o gradnji crkve u čast Sv. Julijane, Sv. Luke i Sv. Vitala koju podižu trojica donatora – đakon Dobrote Fusko i Domac, njegova braća odnosno subraća. Valja reći da je Sv. Julijana (koju dosad nismo sreli kao crkvenog titulara) mučenica iz Nikomedije koja je stradala 305. zato što se nije htjela udati za svog izabranika koji se nije htio pokrstiti. Sv. Luka je evanđelist koji je pratio Sv. Pavla na misijskim putovanjima, a prema predaji predavao je u Dalmaciji, Italiji i Galiji, dok je Sv. Vital jedan od istaknutijih boraca protiv već spominjanog arijanizma.

Prvi spomenuti graditelj crkve, splitski đakon hrvatskoga imena Dobrote, povijesna je osoba iz javnoga života grada potkraj 11. st., što potvrđuju i ostala pisana vrela. On je kao učeni benediktinac, u nedostatku gradskih notara, sastavljao i prepisivao isprave, osobito za bogatoga Splitsanina Petra Crnoga. Često se, oko 1080. godine, pojavljuje i kao svjedok u Petrovim darovnicama samostanu Sv. Petra u Selu. Sastavljao je i nadgrobne natpise, pa mu se pripisuju i stihovi u dijelu epitafa na sarkofagu Petra Crnog. Stoga ga naša historiografija drži za prvoga pjesnika epitafa čije je ime poznato.

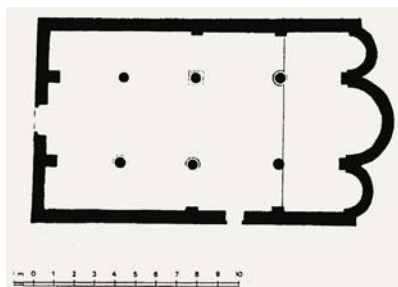
Zanimljiva je i pojava romanskoga imena Fusko uz dva hrvatska – Dobrote i Domac. To svjedoči o visokom

stupnju romansko-hrvatskog prožimanja u Splitu u drugoj polovici 11. st. Ako se latinska riječ *frater* ne odnosi na redovničku subraću već na prave rodbinske odnose, to bi izravno potvrđivalo i međusobnu rodbinsku povezanost slavenskoga i romanskoga stanovništva, a takvih je pojava u ono doba bilo i u Zadru i u Trogiru [2], [3], [5], [8], [10].

Crkve uokolo Dioklecijanove palače

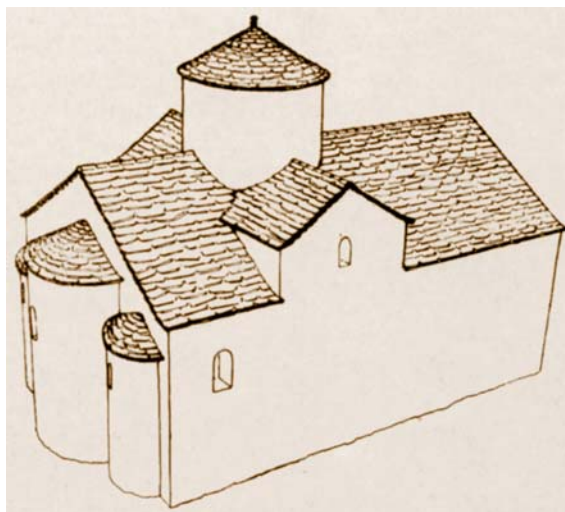
Crkva Sv. Eufemije odnosno Sv. Benedikta

Predromanička crkva Sv. Eufemije (mučenice iz Kalcedona pokraj grada Bizantija iz Dioklecijanovih progona), koja se nazivala i crkva Sv. Benedikta, a spominje se u ispravi iz 1069. o utemeljenju samostana koja se čuva u samostanu benediktinki

Tlocrt crkve Sv. Eufemije

Sv. Marije. Osnivanje se samostana benediktinki u Splitu, jednoga od najstarijih u Dalmaciji, vezuje uz splitskog nadbiskupa i metropolitu Lovru, benediktinca i negdašnjega osorskoga biskupa te glavnoga papina oslonca u provođenju grurovske crkvene reforme na istočnom dijelu Jadrana. Samostan je djelovao više od 750 godina i bio je od utemeljenja namijenjen gradskim plemkinjama, a uživao je velik ugled i imao znatne posjede. Ukinule su ga francuske vlasti 1806. godine, a u 19. st. je bio pretvoren u austrijsku vojnu bolnicu. Bolnica je stradala u velikom požaru 1878. kada su stradali i najvrjedniji dijelovi srednjovjekovnoga graditeljstva. Ostaci samostana

Rekonstrukcija negdašnjega izgleda crkve Sv. Eufemije

uklonjeni su 1946. zbog oštećenja nastalih bombardiranjem. Sačuvani su dijelovi triju najstarijih građevina – crkve, kapele i zvonika.

Najstarija među njima je crkva Sv. Eufemije (Sv. Benedikta) koja je izgrađena prije osnivanja samostana (između 9. i 11. st.). Od nje su sačuvani samo donji dijelovi, ali je njezin prvotni izgled poznat prema starim nacrtima, izrađenima prije požara koji ju je temeljito uništio. To je bila trobrodna bazilika s upisanim transeptom (poprečnim brodom) s tri polukružne apside na istočnoj strani. Crkva je bila presvođena bačvastim svodom, a nad križanjem uzdužnoga i poprečnog broda dizala se kupola s valjkastim tamburom. Iskopavanjem unutrašnjosti pronađeni su mnogi ulomci kamenoga crkvenog namještaja ukrašeni reljefnim pleterom koji se danas čuvaju u Muzeju grada Splita. Uz vanjske su zidove pronađene baze stupova i lezene koje označavaju krajeve transepta. Pojedini dijelovi upućuju i na ranokršćansko podrijetlo, jer su se među pleternim ostacima pojavili i ranokršćanski kapiteli

oltarne pregrade iz 5. ili 6. st., a u okolici su pronađeni tragovi građevine i groblja s većim brojem ulomaka sarkofaga i natpisa, od kojih su neki i ranokršćanski. Uostalom na ranokršćanske izvore upućuje i najstariji crkveni titular – Sv. Eufemija.

S južne je strane dograđena grobna kapela Bl. Arnira (Arnerija), splitskoga nadbiskupa koji je 1180. ubijen pri određivanju zemljišnih posjeda na Mosoru. Koludrice benediktinskoga samostana povjerile su 1444. izgradnju kapele i oltara sa sarkofagom sveca majstoru Jurju Dalmatincu, On je kupolu oblikovao u renesansnom stilu sa širokim polukružnim lukom prema unutrašnjosti crkve i s križno-kupolnim svodom. U kapeli je oltarna menza sa stupićima koji su svojstveni tom majstoru te gipsani odljev oltara čiji se original čuva u župnoj crkvi u Kaštel Lukšiću. U gornjem je dijelu ležeći lik mučenika, a donja ploha prikazuje njegovo kamenovanje.

Sjeverno od ruševina crkve sačuvani su ostatci zida s kojim je bio ograda

Kapela Bl. Arnira

đen sklop samostanskih zgrada. Na sjevernom se zidu Dioklecijanove palače još naziru tragovi krovova tih zgrada. Zvonik Bl. Arnira, podignut krajem 18. st. također se nalazio u benediktinskom sklopu, a pripada tipu dalmatinskih zvonika zatvorenih masa s biforama u gornjem dijelu. Zvoniku je u nevremenu bila porušena završna piramida, ali je obnovljena i postavljena na vrh 1990.

Istočno od zvonika je golemi brončani kip Grgura Ninskog, rad kipara Ivana Meštrovića. Taj je kip bio postavljen na Peristil 1929. u spomen tisućgodišnjice splitskoga crkvenog sabora. S Peristila je uklonjen 1941., a na sadašnje je mjesto postavljen 1954. [2], [3], [5], [8], [9].

Crkve zapadno od Dioklecijanove palače

Neposredno uz zidine Dioklecijanove palače već je u ranom srednjem vijeku izgrađeno nekoliko predromaničkih crkava, a te su crkve nerijetko bile i središtem novih stambenih aglomeracija. To je najprije bio slučaj sa zapadnim zidom, gdje je u sjevernom dijelu, blizu sjeverozapadne kule, na području koje se u povijesnim izvorima naziva Posturio (danas Pistura) izgrađena crkva Sv. Ciprijana, od koje je danas sačuvana samo predromanička tranzena i u ulomci kamenoga crkvenog namještaja.

Pjaca ili Narodni trg (koji se prije zvao Trg Sv. Lovre, Trg oružja i Gospodski trg) postao je u 14. st. nakon širenja grada prema zapadu glavnim gradskim trgom. Na tom je trgu postojala crkva Sv. Lovre koja je bila izgrađena u 10. ili 11. st., a na njezinom je mjestu krajem srednjega vijeka bila izgrađena gradska loža koja je donedavno bila Etnografski muzej. Po toj je crkvi i nazivan taj najstariji gradski trg izvan palače. Iskopavanjima na mjestu gradske lože pronađeni su ulomci kamenoga crkvenog namještaja, uk-

Gradska loža na mjestu negdašnje crkve Sv. Lovre

rašeni pleternim motivima, ali izgled crkve nije poznat.

Trg je inače prvotno imao trokutasti tlocrt, koji je poremećen u 19. st. rušenjem zgrada na sjevernoj strani. Prostor je i prije služio za sastavljanje pravnih akata, ali je nakon grad-

nje gradske vijećnice postao pravo komunalno središte. Od tih je zgrada danas sačuvana samo gradska loža, a kneževa palača, staro kazalište i zatvor, koji su bili građeni u oblicima cvjetne gotike, srušeni su 1821. godine.

Počeci gradnje pravoslavne crkve na mjestu samostana Sv. Marije de Taurello

Ranokršćanska crkva Sv. Marije iz 11. st. nalazila se sjeveroistočno od glavnoga trga, u gradskoj četvrti između današnje Domaldove ulice i Obrova. Uz crkvu je okružen zidinama u 13. st. utemeljen ženski benediktinski samostan Sv. Marije de Taurello. Od te stare crkve i samostana sačuvani su samo neznatni ostatci samostanskog sklopa skriveni među današnjim zgradama i dva ukrašena kamena fragmenta s uklesanim natpisima. Iz kasnijeg je razdoblja na izvornom mjestu ostao gotički portal (15. st.), a na zapadnoj strani atrij iz 18. st.

Samostan je također, poput samostana Sv. Benedikta, ukinut tijekom francuske uprave 1807-1808. godine. Potom je služio kao vojničko žandarmerijska vojarna i duhansko stovarište. Negdašnji se samostan počeo rušiti pred II. svjetski rat postupno rušiti za potrebe izgradnje pravoslavne crkve, koja se počela graditi 1939. u neobizantinskom stilu, a do danas je ostala nedovršena. Projektirao ju je beogradski arhitekt Aleksandar Derok, a projekt su doradili Helen Baldasara i Emil Ciciliani.

Prvotni je projekt predviđao rušenje cijeloga sklopa kako bi monumentalnost crkve što više došla do izražaja. No i izmijenjeni je projekt predviđao četiri manje i jednu središnju kupolu koja je visinom trebala nadvisiti i katedralu Sv. Dujje. Projekt nije dovršen zbog rata, nedostatka novca, ali i velikoga otpora struke. Pravoslavnoj je crkvi, koja je smještena na prvom katu zapadnog atrija negdašnjega samostana, bezuspješno u više navrata nuđen zamjenski prostor. Danas je cijeli sklop ograđen i nedostupan, a rješenje se problema te čudne građevine, koja je trebala biti najvidljiviji znak srpskog presizanja na Dalmaciju, još ne nazire.

Prigodom rušenja sklopa 1935. pronađen je dio oltarne pregrade prvotne samostanske crkve u koji je dao uklesati natpis neki svećenik Andrija, koji je htio trajno označiti crkvu posvećenu utemeljitelju benediktinskog reda Sv. Benediktu i njegovoj sestri Sv. Skolastici.

Pročelje crkve Sv. Duha

Još dalje prema sjeveroistoku smještena je crkva Sv. Duha. Ona se spominje u srednjovjekovnim izvorima, a na svom zapadnom zidu pokazuje strukturu iz ranoga srednjeg vijeka. Inače je sadašnja crkva iz romaničkog razdoblja, a najveća joj je vrijednost reljef Krista na prijestolju iznad gotičkoga dvorišnog portala U crkvi je pokopan Andrija Aleši, istaknuti dalmatinski graditelj i kipar albanskog podrijetla s kraja 15. st. [2], [3], [5].

Zaključak

S ovim je pregledom zaokružen prikaz starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava u povijesnoj jezgri Splita. Tih je crkava zaista mnogo, posebno kada im se pribroji katedrala Sv. Dujma i Krstionica Sv. Ivana koje smo predstavili u prošlom broju. No nije isključeno da se

u daljnjim istraživanjima, posebno u Dioklecijanovoj palači, ne pronađu tragovi neke nove sakralne građevine.

Značajke gotovo svih crkava u sastavu palače je u tome da su nastale više ili manje uspješnom prilagodbom zatečenih građevina. Crkve izvan palače slične su svim ranokršćanskim crkvama koje su se u to vrijeme gradile u Dalmaciji, iako se primjećuje težnja k izvjesnoj monumentalnosti. No to i priliči gradu Splitu koji se razvio nadomak velikoga antičkog grada i koji je bio veliko središte nadbiskupije. Uostalom mnogo je crkava izgrađeno i na širem području Splita, a to će biti sadržaj našega sljedećeg napisa.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Arhiđakon, T.: *Historia Salonitana - povijest salonitanskih i splitskih prosvćenika*, Književni krug Split, Split, 2003.
- [2] Marasović, T.: *Split u starohrvatsko doba*, MHAS, Split, 1996.
- [3] Delonga, V.: *Ranoromanički natpisi grada Splita*, katalog izložbe, MHAS, Split 1997.
- [4] Bulić, F. Karaman, L.J.: *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1927.
- [5] Marasović, T.; Marasović, G.: *Vodič Splita*, Logos, Split, 1988.
- [6] Jelovina, D.: *Starohrvatsko kulturno blago*, Mladost, Zagreb, 1986.
- [7] Rapanić, Ž.: *Split – grad u palači, palača u gradu*, MHAS, Split, 1997.
- [8] Marasović, J.: *Obnova povijesne jezgre 2*, drugo dopunjeno izdanje na hrvatskom jeziku, Grad Split – Ured za povijesnu jezgru, Split, 1997.
- [9] Migoti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [10] Durman, A. (ur.): *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2006.